षष्ठः पाठः । वीरवनिता विश्पला।

ऋग्वेदात् उद्धृता अतीव अद्भुता रोमाञ्चकारिणी च एषा कथा स्त्रीणां सामर्थ्यं दर्शयति (ऋ.१.११६.१५)। शस्त्रक्रियाविशारदौ अश्विनीकुमारौ प्रगतवैद्यकतन्त्रज्ञानस्य मूलाधारौ स्तः। विश्पलायाः चरित्रं प्रेरणादायकं खलु सर्वेषां कृते। – **सम्भाषणसन्देश–मासिकात्**।

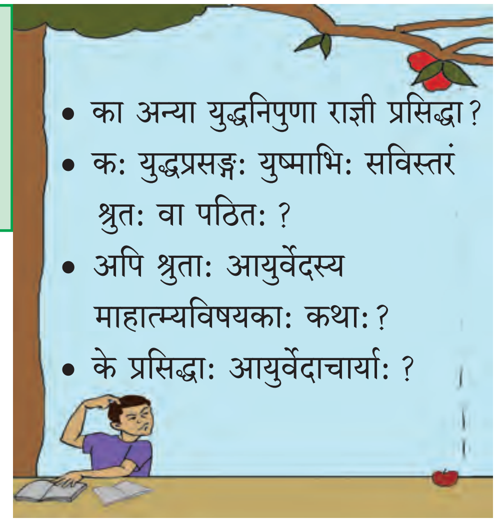

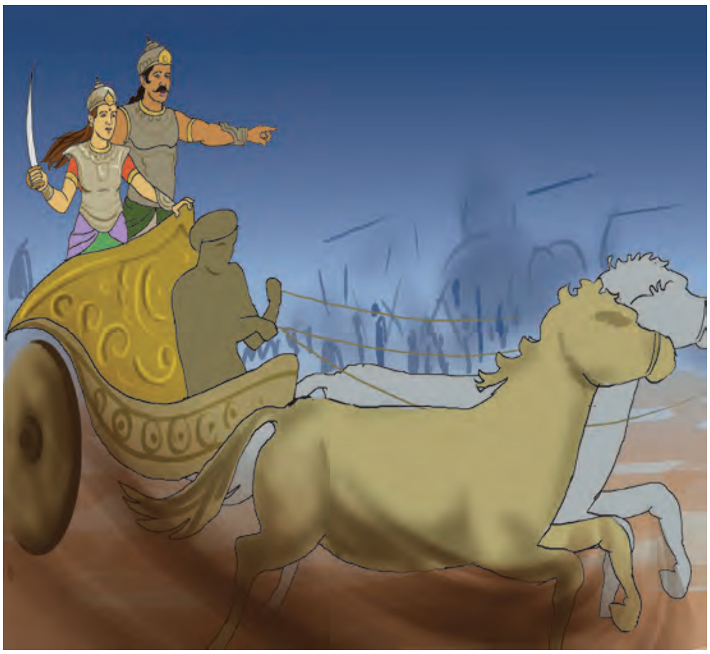

खेलराजः नाम कश्चित् नृपः। विश्पला तस्य पत्नी। सा यथा महाविदुषी आसीत्, तथैव रणकुशला अपि आसीत्। खेलराजः अपि शूरः पराक्रमी च आसीत्। सः विश्पलया सह सुखेन जीवति स्म।

अथ कदाचित् शत्रवः खेलराजस्य राज्ये आक्रमणं **कृतवन्तः**। महत् युद्धम् आरब्धम्। सेनायाः नायकः खेलराजः रणरङ्गं **प्रविष्टवान्**। विश्पला अपि रणरङ्गं **प्रविष्टवती**। भुवम् अवतीर्णा चामुण्डेश्वरी इव सा शत्रूणां संहारं **कृतवती**। तस्याः शौर्यं पराक्रमं च दृष्ट्वा शत्रवः अपि चकिताः अभवन्।

'एषा रणरङ्गात् यावत् न निवार्यते तावत् जयः सर्वथा न प्राप्यते' इति चिन्तयित्वा शत्रुसैनिकाः युगपत् आक्रम्य ताम् **अवरुद्धवन्तः**। शत्रुसैनिकाः ते असङ्ख्याः आसन्, विश्पला तु एकाकिनी ! तथापि तस्याः मनसि न भीतिलेशः अपि आसीत्। प्रत्युत द्विगुणितेन उत्साहेन युद्धं **कृतवती**। युद्धसमये शत्रुसैनिकाः तस्याः एकं पादं **कर्तितवन्तः**। अनन्तरम् 'इतः परम् एतस्याः कारणात् पीडा न भविष्यति' इति निर्णयं कृत्वा ते शिबिरं **प्रतिगतवन्तः**।

यद्यपि विश्पलायाः पादः भग्नः तथापि सा हतोत्साहा न जाता। चैतन्यमूर्तिः सा वीराङ्गना एव आसीत्। 'श्वः मया युद्धं करणीयम् एव' इति निश्चित्य सा पादं पुनः प्राप्तुम् ऐच्छत्। अतः सा निश्चलतया उपविश्य अश्विनीकुमारयोः ध्यानं **कृतवती**। तस्याः

भक्ते : कारणात् अश्विनीकुमारौ लोहयुक्तं पादं योजयित्वा तां यथापूर्वं **कृतवन्तौ**। एतस्मात् विश्पला यथापूर्वं चलितुं युद्धं कर्तुं च समर्था जाता।

अनन्तरदिने प्रात: सा महता उत्साहेन रणरङ्गम् **आगतवती**। रणरङ्गे तां दृष्ट्वा एव शत्रुसैनिका: चकिता: भीता: च। तस्या: दर्शनमात्रेण एव तेषां धैर्यं नष्टं जातम्। सा यदा आयुधप्रहारम् **आरब्धवती** तदा ते सर्वथा हतोत्साहा: जाता:। विश्पला शत्रून् कदलीवृक्षान् इव लीलया **कर्तितवती**। सहस्राधिका: सैनिका: तया संहता:।

एवं विश्पलाया: शौर्यस्य कारणत: तस्मिन् युद्धे खेलराजस्य एव जय: अभवत्।

वीरवनिता विश्पला भर्त्रा सह रणरङ्गं प्रविश्य शौर्येण युद्धं **कृतवती**। पादकर्तनानन्तरमपि अश्विनीकुमारयो: अनुग्रहेण पादं पुन: **प्राप्तवती** शत्रून् **संहृतवती** च। एतेन साहसेन सा वेदवाङ्मये बहुधा प्रशंसिता।

विश्पलाया: शौर्यं तथा च अश्विनीकुमारयो: शल्यक्रियाकौशलं स्मरन्तु इति अस्मान् उपदिशति इतिहास:।

भाषाभ्यास:

१. उचितं पर्यायं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत।

अ) शत्रव: ____। (कृतवान्/कृतवन्त:)

आ) खेलराज: ____। (प्रविष्टवन्त:/प्रविष्टवान्)

इ) विश्पला ____। (प्रविष्टवान्/प्रविष्टवती)

ई) सा युद्धं ____। (कृतवान्/कृतवती)

उ) शत्रुसैनिका: ____। (अवरुद्धवन्तौ/अवरुद्धवन्त:)

ऊ) सैनिका: शिबिरं ____। (गतवन्त:/गतवन्तौ)

ए) शत्रुसैनिका: पादं ____। (कर्तितवन्त:/कर्तितवन्तौ)

ऐ) सा रणाङ्गणम् ____। (आगतवत्यौ/आगतवती)

ओ) विश्पला ध्यानम् ____। (आरब्धवान्/आरब्धवती)

औ) अश्विनीकुमारौ तां यथापूर्वं ____। (कृतवन्तौ/कृतवत्यौ)

२. स्तम्भमेलनं कुरुत।

अ	१. लोहयुक्तम्	२. वीराङ्गना	३. भीता:	४. महत्	५. शूर:
आ	१. युद्धम्	२. शत्रुसैनिका:	३. खेलराज:	४. पादम्	५. विश्पला

३. अधोदत्तेषु विशेषणेषु यानि विशेषणानि विश्पलां न वर्णयन्ति तानि पृथुक् कुरुत।

चकिता:, प्रशंसिता, भीता, समर्था, निश्चला, एकाकिनी, चैतन्यमूर्ति:, अवरुद्धा, चामुण्डेश्वरी, महाविदुषी, रणकुशला, शूर:, नायिका, दु:खिता।

४. माध्यमभाषया उत्तरं लिखत।

१. विश्पलाया: शौर्यस्य वर्णनं कुरुत ।

२. विश्पला अश्विनीकुमारयो: ध्यानं किमर्थं कृतवती ?

५. पाठात् धातुसाधित-अव्ययानि चिनुत पृथक्कुरुत च।

६. समानार्थकशब्दं पाठात् लिखत। अरिः, चरणः, वीर्यम्, सङ्गरः, रणाङ्गणम्, रक्षकाः, पण्डिता, वीक्ष्य, वेदना, अगणिताः।

७. विरुद्धार्थकशब्दं पाठात् लिखत। मित्रम्, कातरता, असमर्था, कातरः, पराजयः।

८. रिक्तस्थानं पूरयत।

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्
पतिः	____
रणकुशलः	____
____	शूरा

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्
भीतः	____
एकाकी	____
____	हतोत्साहा

पुंलिङ्गम्	स्त्रीलिङ्गम्
____	नायिका
____	समर्था
राजा	____

मौखिककार्यम्-अधोदत्तं कार्यं केन कृतम् इति लिखत।

(अ) सेनायाः नायकत्वस्य स्वीकरणम्। (आ) राज्ये आक्रमणम्।
(इ) खेलराजस्य पश्चात् रणरङ्गं प्रवेशः। (ई) जयं प्राप्तुं युगपत् आक्रमणम्।
(उ) द्विगुणित-उत्साहेन युद्धम्। (ऊ) एकपादकर्तनम्।
(ए) शिबिरं प्रत्यागमनम्। (ऐ) विश्पलायाः दर्शनमात्रेण धैर्यनाशनम्।
(ओ) सहस्राधिकसैनिकानाम् संहरणम्। (औ) आयुधप्रहारेण उत्साहनाशनम्।

गायत नन्दत !

धीवरगानम्

नायकः - आयाहि रेऽऽ ! आयाहि रेऽऽ ! आयाहि रेऽऽ !
विहायसि सराग-रश्मि-चन्द्रमाः
तनोति सान्द्र-रोचि-मञ्जु-चन्द्रिकाः
सिन्धुरावघोषिताः रोदसीकन्दराः
यान्तु यानपात्रचालकाः सधीवराः ।।आयाहि।।
अनुयायिनः - याहि रे ! याहि रे ! याहि रे ! याहि रे ! याऽऽहि।।
नायकः - चन्द्रहासमज्जिता तामसी प्रिया
सर्व-देह-कान्ति-पुञ्ज-मञ्जु-वल्गना
निश्चला विभासते तारलोचना
यान्तु यानपात्रचालकाः सधीवराः ।।आयाहि।।
अनुयायिनः - याहि रे ! याहि रे ! याहि रे ! याहि रे ! याऽऽहि।।
नायकः - सागरेण चुम्बिता चन्द्रिका मुदा
राजते विलास-हास-लास्य-चित्रिता
रागिणीव भासते रागरञ्जिता
यान्तु यानपात्रचालकाः सधीवराः ।।आयाहि।।
अनुयायिनः - याहि रे ! याहि रे ! याहि रे ! याहि रे ! याऽऽहि।।

-श्री. परिक्षित् शर्मा

खेलत नन्दत ! **स्वराणां सृष्टिः।**

बुद्धिजालं पूरयत।

१. अ + इ =
२. आ + अ =
३. अ + ई =
४. इ + अ =
५. ई + अ =
६. अ + ऊ =
७. अ + अ =
८. ऊ + अ =
९. अ + ऐ =
१०. अ + उ =
११. अ + ऋ =
१२. अ + औ =
१३. उ + अ =
१४. अ + ओ =
१५. ऋ + अ =
१६. अ + ए =

उपपदविभक्तय: (धातव:)।

१. गम् = (**द्वितीया**) पाण्डवा: **हस्तिनापुरम्** अगच्छन्।
२. कुप् = (**चतुर्थी**) माता **शिशवे** कदापि न कुप्येत्।
३. क्रुध् = (**चतुर्थी**) स्वामिनी **भृत्याय** क्रुध्यति।
४. दा-यच्छ् = (**चतुर्थी**) शिष्या: **गुरवे** दक्षिणां यच्छन्तु।
५. कथ् = (**चतुर्थी**) अप्सरसौ **देवेन्द्राय** वृत्तान्तम् अकथयताम्।
६. रक्ष् = (**पञ्चमी**) कृष्ण: **सङ्कटात्/आपद:** गोपालान् रक्षति।
७. वि + रम् = (**पञ्चमी**) त्वं **वृथाकलहात्** विरम।
८. स्निह् = (**सप्तमी**) वयं **भ्रातृषु** स्निह्येम।
९. रुच् = (**चतुर्थी**) **नरेन्द्राय** व्यायाम: रोचते।
१०. स्पृह् = (**चतुर्थी**) गौरी **कुण्डलाय** स्पृहयति।

गणेशाय मोदका: रोचन्ते।
गणेश: **मोदकेभ्य:** स्पृहयति।

शिवाय बिल्वपत्राणि रोचन्ते।
शिव: **बिल्वपत्रेभ्य:** स्पृहयति।

महालक्ष्म्यै कमलं रोचते।
महालक्ष्मी: **कमलाय** स्पृहयति।

एष: निखिल:। **निखिलाय** किं किं रोचते?

निखिलाय

लड्डुका: रोचन्ते।

शाला रोचते।

पुस्तकानि रोचन्ते।

गणितसंस्कृते रोचेते।

एषा काश्मीरा। काश्मीरा **कस्मै/कस्यै** स्पृहयति ?

काश्मीरा

कण्ठहाराय स्पृहयति।

शशकाभ्यां स्पृहयति।

जलक्रीडायै स्पृहयति।

वेणवे स्पृहयति।